

Наталія ГОРБАЧ,

orcid.org/0000-0001-7743-9845

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри української літератури

Запорізького національного університету

(Запоріжжя, Україна) *horbachnathalia@gmail.com*

ПРОБЛЕМА ДЕСТИГМАТИЗАЦІЇ ХВОРОГО В ПОВІСТІ О. САЙКО «ПТАХИ ЗАВЖДИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ»

Статтю присвячено дослідженню повісті сучасної вітчизняної письменниці О. Сайко «Птахи завжди повертаються» з точки зору художньої реалізації в ній проблеми дестигматизації людей із психічними розладами як однієї із тенденцій творення сучасної інклюзивної культури та інклюзивної літератури зокрема. У ній окреслено специфіку персонажної системи творів авторки, яка полягає в увазі до теми людей з інвалідністю, порушеннями фізичного чи ментального здоров'я, особистісною інакшістю, інших потенційно вразливих груп суспільства. Увага до вказаного твору зумовлюється його репрезентативністю з точки зору досить широкого кола порушених питань, зокрема, толерантного ставлення до людського різноманіття, вразливості людської психіки, становища пацієнтів психіатричних закладів та їхньої стигматизації в суспільстві. Аналіз повісті «Птахи завжди повертаються» проводився із урахуванням закорінених у міфологічній свідомості наших предків приводів ініцування хворих, що втілювалися в моральній моделі інвалідності. Саме нерозуміння справжніх причин хворобливого фізичного чи психічного стану людини породжувало ірраціональні пояснення, що спричиняли комплекс її неповноцінності, соціальну ізоляцію, почуття незручності перед оточенням тощо.

У статті акцентується, що активізація формування інклюзивної культури України має на меті не лише фізичне удоступнення та адаптацію для людей із особливими потребами різноманітних закладів, культурно-освітніх просторів, але й привертання до неї уваги через твори мистецтва, зокрема, літератури. Вони мають бути адресовані найширшій аудиторії реципієнтів задля усвідомленого прийняття представників вразливих категорій, спростування негативних стереотипів щодо них та пошук і вироблення шляхів порозуміння в суспільстві. Проблема інакшості персонажів повісті О. Сайко «Птахи завжди повертаються» – важливий чинник формування і поширення інклюзивної культури. Порушуючи проблему ставлення суспільства до людей із розладами психіки, її авторка демонструє важливість прийняття та поваги до відмінностей у проявах власної індивідуальності, дестигматизації людей за станом їхнього здоров'я.

Ключові слова: повість, інклюзія, інакшість, інклюзивна література, інклюзивна культура, толерантне ставлення, особисте різноманіття.

Natalia HORBACH,

orcid.org/0000-0001-7743-9845

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;

Head of Department of the Ukrainian Literature

Zaporizhzhia National University

(Zaporizhzhya, Ukraine) *horbachnathalia@gmail.com*

THE PROBLEM OF DESTIGMATIZATION OF THE PATIENT IN THE NOVEL “THE BIRDS ALWAYS COME BACK” BY O. SAYKO

The article is devoted to the study of the novel «The Birds Always Come Back» by the contemporary Ukrainian writer O. Sayko in terms of the artistic realization of the problem of destigmatization of people with mental disorders as one of the trends in the creation of modern inclusive culture and inclusive literature in particular. It outlines the specifics of the character system of the author's works, which consists in attention to the topic of people with disabilities, physical or mental health disorders, personal otherness, and other potentially vulnerable groups in society. The attention to this work is determined by its representativeness in terms of a fairly wide range of issues raised, in particular, tolerant attitude to human diversity, vulnerability of the human psyche, the situation of patients in psychiatric institutions and their stigmatization in society. The analysis of the novel «The Birds Always Come Back» was conducted taking into account the reasons for the othering of patients rooted in the mythological consciousness of our ancestors, which were embodied in the moral model of disability. It was the lack of understanding of the true causes of a person's painful physical or mental condition that gave rise to irrational explanations that led to an inferiority complex, social isolation, feelings of awkwardness in front of others, etc.

*The article emphasizes that the intensification of the formation of an inclusive culture in Ukraine is aimed not only at physical access and adaptation of various institutions, cultural and educational spaces for people with special needs, but also at drawing attention to it through works of art, in particular literature. They should be addressed to the widest possible audience of recipients in order to consciously accept representatives of vulnerable categories, refute negative stereotypes about them, and search for and develop ways of understanding in society. The problem of the otherness of the characters in O. Sayko's novel *The Birds Always Come Back* is an important factor in the formation and spread of inclusive culture. By raising the issue of society's attitude towards people with mental disorders, the author demonstrates the importance of accepting and respecting differences in the manifestations of one's own individuality, and destigmatizing people based on their health status.*

Key words: *story, inclusion, otherness, inclusive literature, inclusive culture, tolerant attitude, personal diversity.*

Постановка проблеми. Одна із тенденцій сучасної інклюзивної культури та інклюзивної літератури зокрема пов'язана із дестигматизацією хворих, зосібна, людей із психічними розладами. В Україні, де на третьому році війни, за підрахунками Всесвітньої організації здоров'я, близько 10 мільйонів людей мають ризик виникнення проблем із психічним здоров'ям (див.: В Україні..., 2024), увага до цього аспекту бачиться особливо на часою. Вона є важливою не тільки для осіб, що мають подібні розлади, але й для решти суспільства, оскільки для перших здатна збільшити шанси на можливість жити повноцінно, не боятися говорити про свої проблеми й за потреби звертатися за допомогою, а для других – засвідчити досвід інших, дати змогу відчувати себе на їхньому місці, спонукати до морально-етичних роздумів, наблизити до прийняття та побудови успішної комунікації з тими, хто відрізняється від нас самих.

Вагомим засобом формування і поширення інклюзивної культури – толерантного ставлення до кожного члена суспільства через визнання його індивідуальності, гарантування прав на дотримання власних переконань, сповідування цінностей – є художня література. Однією із авторок, у творчості якої представлена тема соціальної інклюзії і дестигматизації осіб із психічними розладами зокрема, є львівська письменниця Оксана Сайко.

Повісті та оповідання авторки виходили друком у виданнях «Літературний Тернопіль», «Літературний Львів», «Дзвін», «Дніпро», «Літературна Україна» тощо. Першою книгою, що побачила світ у «Видавництві Старого Лева» 2012 року, стала збірка оповідань «Новенька та інші історії». Одне із оповідань цієї збірки увійшло до аудіокниги для незрячих дітей (проект «Відчути книгу» фонду Дениса Силантьєва), яку озвучили відомі українські актори. Також у доробку О. Сайко повісті «Кав'ярня на розі» (2013), «До сивих гір» (2015), «Поки впаде зірка» (2015), «Птахи завжди повертаються» (2017), «Волоцюги» (2017), «Слухаючи годинник» (2018), «Нетутешній» (2018), «Майже казка» (2018), роман «Забута мелодія» (2019). За

письменницею уже встигло закріпитися звання авторки творів для підліткової аудиторії. Хоча сама письменниця так не вважає, наголошуючи, що її твори адресовані людям, котрі, незалежно від віку, «шукають у житті власне «я», які самотні й незрозумілі оточенню» (Назарук, 2017). Дійсно, у більшості творів О. Сайко порушується тема інакшості, стигматизації людей різного віку в суспільстві. Звертає на себе увагу низка спільних ознак, які притаманні головним чи другорядним героям прози О. Сайко:

- герої наділені фізичними вадами («До сивих гір», «Забута мелодія», «Майже казка»);

- мають психічні розлади, психологічні проблеми або оточення вважає їх божевільними, дивакуватими («Птахи завжди повертаються», «Поки впаде зірка», «Кав'ярня на розі», «Майже казка»);

- походять із неможливих і/або неповних родин, а якщо мають мачуху чи вітчима – то лихих, несуть тягар батьківського досвіду чи поведінки («До сивих гір», «Птахи завжди повертаються», «Нетутешній», «Слухаючи годинник», «Поки впаде зірка», «Майже казка»);

- опиняються на маргінесі суспільства («Волоцюги», «Забута мелодія»);

- не знаходять порозуміння з оточенням, прагнуть самотності, що може втілюватися в мотивах мандрів, дороги («Поки впаде зірка», «До сивих гір», «Майже казка», «Нетутешній»);

- мають ромське походження або в різний спосіб взаємодіють із представниками цього етносу, що одночасно символізує потяг до волі, надприродного та інше їх («Волоцюги», «Птахи завжди повертаються», «Поки впаде зірка»);

- через психоемоційну інакшість мають особливі стосунки з природою, наділені магічними здібностями («Поки впаде зірка», «Майже казка»).

Огляд системи персонажів цих творів переконує в тому, що вони підпадають під широке розуміння інклюзії, котре включає не лише осіб із інвалідністю чи серйозними порушеннями розвитку, але й представників різних потенційно вразливих груп. «Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами», прийняті

ЮНЕСКО 1994 року на Всесвітній конференції з питань освіти осіб з ООП у Саламанці (Іспанія), пропонують такий перелік цих категорій: «безпритульні та діти, які працюють, діти з віддалених районів або вихідців із кочового населення, діти, які належать до мовних, етнічних або культурних меншин та діти інших, менш сприятливих або маргіналізованих районів чи груп населення» (Саламанська декларація..., 2017). Таке розуміння інклюзії передбачає врахування цілого кола проявів інакшості, які «можуть стосуватися фізичного здоров'я, психоемоційного стану, вроджених чи набутих ознак зовнішності, гендерних, вікових, культурних, релігійних, поведінкових, мовних чи будь-яких інших проявів і тим самим вирізняти його з-поміж оточення» (Горбач, 2023: 150). А, отже, дає можливість розглядати твори О. Сайко крізь призму реалізації в них інтенцій інклюзивності. Саме потенціал її епічних творів у процесі формування і поширення інклюзивної культури зумовив нашу увагу до них.

Стан дослідження. Друковані спершу в періодиці твори О. Сайко принесли їй відзнаку міжнародного конкурсу «Гранослов–2006», повість «Волоцюги» стала переможницею в конкурсі журналу «Дніпро» 2009 року, а книга «Новенька та інші історії» потрапила до довгого списку премії «Книга року ВВС–2012». Чи ж не найвідомішим твором авторки стала повість «До сивих гір», головною героїнею якої є 15-річна дівчинка з інвалідністю Яська. Вона посіла помітне місце в переліку творів української інклюзивної літератури й стала вивчатися на уроках позакласного читання в школі. Попри це, за винятком повісті «До сивих гір», якій присвячено статтю Т. Шарової й О. Бодика (Шарова, Бодик, 2022) та розвідку У. Петришиної (Петришина, 2023), твори О. Сайко до цього часу не були об'єктом літературознавчої рецепції.

Мета статті. Маємо за мету проаналізувати проблему стигматизації людей із психічними розладами на прикладі повісті О. Сайко «Птахи завжди повертаються», оскільки вважаємо її найбільш репрезентативною з точки зору широти порушених питань в образі головної героїні Олени, становища пацієнтів психіатричної лікарні, стигматизацію пацієнтів подібних закладів.

Виклад основного матеріалу. Мотиви іншування хворих, зокрема з психічними розладами, закорінені в міфологічній свідомості наших предків. Нерозуміння ними справжніх причин немочі, інвалідності, смерті призводило до емоційно-образного сприйняття цих процесів і віри у вирішальну роль надприродних сил. Саме в умовах

міфологічного світосприйняття сформувалася моральна модель інвалідності, найважливіші ознаки якої можна окреслити так:

– хвороба або інвалідність є результатом покарання вищих сил за недотримання людиною або її предками суспільної моралі або релігійних приписів;

– з іншого боку, обмежені можливості можуть розглядатися як випробування віри або можливість для розвитку певних рис характеру, відповідно, відсутність фізичного зцілення розцінюється як відсутність віри в Бога;

– послаблення одних функцій в організмі людини неминуче компенсується посиленням інших, що призводить до появи особливих трансцендентальних здібностей;

– недуга однієї особи може призвести до маргіналізації усієї родини, її виключення з соціального життя громади (див.: Gupta, Anand, 2022; Retief, Letsosa, 2018).

Сформоване міфологічним світоглядом розуміння етіології хворобливого фізичного чи психічного стану людини створило цілу низку ірраціонально пояснюваних або насланих (зроблених, підкинутих, підлितих) хвороб, які лікували професійні знахарі за допомогою спеціальних магічних ритуалів і замовлянь, виганяючи, виливаючи, викачуючи, палячи, передаючи, залякуючи їх (див.: Ігнатенко, 2021). Подібний підхід до хвороб в українському фольклорі позначився на їх персоналізації та ставленні до недужого як об'єкту дії надприродних сил чи міфічних істот – тих, кого хвороба обсіла, придавила, задавила, з'їла, задушила, забрала, зломилася, спіткала, на кого вона напала, причепилася тощо (Чибор, 2017).

Християнство дещо відкоригувало погляд на хвороби, детермінуючи їх праведним або гріховним спрямуванням волі людини. Тому для передачі кризи моральності «середньовічна естетика успішно апробувала алегоричний прийом болю, страждань від фізичних недуг, який дозволяв виразити невидиме і умоглядне через видиме і матеріальне» (Герасимчук, 2010: 94). В давній українській літературі порушення духовної цілісності передавалося через погіршення фізичного стану людини, а гармонізація внутрішнього світу, усвідомлення власної гріховності, навпаки, мали наслідком тілесне зцілення, яке варто сприймати як алегорію зцілення душі.

І хоч на зміну моральній з середини ХІХ століття приходять інші моделі інвалідності – медична, соціальна, правова, культурна, економічна, добродійна тощо – але вона досі зберігає свої позиції, спричиняючи комплекс неповноцінності, стиг-

матизацію, соціальну ізоляцію, бажання тримати осторонь людей із певними захворюваннями і станами, почуття незручності перед оточенням у них самих і їхніх родичів.

Увага О. Сайко в повісті «Птахи завжди повертаються», героїня якої 17-річна Олена стає пацієнткою психіатричної лікарні, сконцентрована навколо трьох основних питань: обставини, які викликали погіршення здоров'я головної героїні; становище пацієнтів психіатричної лікарні; стигматизація тих, хто проходив лікування в подібних медичних установах.

Причини, що спровокували в дівчини розлади психіки, закорінені в родині. Після ранньої смерті чоловіка мати Олени, відчуваючи соціальну незахищеність і страх самотності, приводить у дім іншого. У погоні за «жіночим» щастям, вона не лише закриває очі на неробство та пиятику чоловіка, але й ігнорує почуття доньки, яка не може знайти спільної мови з вітчимою. Постійна напруга призводить до того, що дівчина починає в уяві виробляти план помсти: «від тих безконечних думок та фантазій, які не знали меж, почала боятися, що справді можу вчинити щось лихе» (Сайко, 2017: 15). Негаразди вдома, низький соціальний та матеріальний статус родини (мати – кухарка, прибиральниця, вітчим – робітник) перетворюють Олену на самітницю: через брак пристойного одягу дівчина сторониться однолітків, їй не хочуть бачити в себе заможні батьки однокласників, побоюючись крадіжок. Смерть матері, яка не витримала зради обранця, провокує проблеми з психікою Олени: «Спочатку вона замкнулася в кімнаті і, звисившись головою вниз із балкона, цілими днями вигукувала, що її матір убили. А потім поводитися так, наче та була жива. Розмовляла з нею і таке інше...» (Сайко, 2017: 121).

Повісті не властива «чорнушність» у зображенні психіатричної лікарні. Перебування тут героїні показано крізь призму внутрішнього життя закладу, взаємин пацієнтів, хоч і не позбавлених незвичних поведінкових проявів, але загалом доброзичливих і незагрозливих для них самих чи інших. О. Сайко в такий спосіб підважує міфи про абсолютну суспільну небезпеку таких осіб, повну непередбачуваність їх поведінки. Добором персонажів авторка наголошує, що проблеми із психічним здоров'ям можуть мати люди, незалежно від їхніх інтелектуальних здібностей, освіти чи професії. Твір змушує переглянути й упереджене негативне ставлення до людей із проблемами психічного здоров'я, базоване на помилковому переконанні про невиліковність психічних розладів.

Олена критично сприймає поведінку пацієнтів, але при цьому в їхній характеристиці звучить докір світові «нормальних» людей: «тут я вірила кожному. Тут кожен говорив тільки правду. Тут не було місця для брехні, фальші чи нещирості. Тут кожен мав свої переконання та захоплення, які були цілком справжні. Тут кожен перебував у своєму світі, який був цілком реальним та правдивим» (Сайко, 2017: 25).

Водночас О. Сайко торкається і дразливих аспектів у ставленні до осіб з психічними розладами, зокрема, інституційної дискримінації – принизливого або жорстокого поводження з боку медичного персоналу. Так, медсестра з санітаркою задля розваги змушують танцювати Лялю, знімаючи незграбні рухи пацієнтки на камеру телефону. В їхніх діях – і нерозуміння специфіки хвороби, яка сприймається як свідоме бажання пацієнта дошкулити працівникам закладу, і намагання вимістити незадоволення умовами своєї праці на найбільш незахищених: «Сьогодні знову ліжко обробила, танцівниця... – незадоволено пробурмотіла вона (санітарка – Н. Г.) напханим їжею ротом» (Сайко, 2017: 36).

Проблема стигматизації людей із розладами психіки в повісті «Птахи завжди повертаються» порушується на прикладі різних персонажів, демонструючи відмінні її прояви в суспільстві. Так, причиною нетолерантного ставлення та бажання дистанціюватися від торговця солодощами – дивакуватого сусіда Олени – стає зовнішній вигляд і поведінка чоловіка (у спеку він міг ходити в теплому пальто, не запирав квартиру на замок, а вдома пік тістечка, щоб годувати ними птахів). «Я забороняю тобі розмовляти з тим бовдуром, – наказує Олені мати. – Він не при здоровому глузді і може заподіяти тобі кривду... Більше ніколи не говори з тим типом» (Сайко, 2017: 35).

Ситуація ж із самою Оленою набуває у творі іншого звучання. Стигматизація дівчини відбувається при відсутності жодних відхилень у її поведінці, лише на підставі самого факту перебування в психіатричній лікарні. Її спроби працевлаштуватися навіть посудомийкою приречені на невдачу, оскільки у свідомості людей усі відомі їм негативні стереотипи про психічнохворих переносяться на будь-які, навіть найменші, порушення психіки: «директор не бажає брати на роботу людей невірноважених і сумнівних, які мають проблеми із психікою» (Сайко, 2017: 109). Авторка підкреслює стійкість і поширеність стереотипів, за допомогою яких суспільство встановлює соціальні бар'єри перед особами з порушенням психічного здоров'я. Показово, що дівчина зазнає

зневажливого ставлення навіть у себе вдома від співмешканки вітчима Вальки («Жартуєш? Хіба божевільних виліковують? ... Авжеж, відпустили, щоб не годувати. Чи мало таких вештається містом?») (Сайко, 2017: 120)) та своєї однокласниці, яка й розповідає про хворобу Олени в кафе.

У фіналі твору головна героїня, знесилена новими обставинами життя, навідується до лікарні: «Якби мені трохи сили... Якби мені хоч трохи тієї сили, я б поборолла обставини і здолала безвихідь! І не дозволила б підступній клятій Вальці хазяйнувати в моїй хаті! І вигнала б її геть! Показала б їм, зарозумілим і підлим, яка я «божевільна»! Зціпивши зуби, усім на зло намагалася б знайти себе і бути щасливою!» (Сайко, 2017: 120). З одного боку, тут вона сподівається набути внутрішньої рівноваги, а з іншого, стан Олени свідчить про певну самостигматизацію, що виявляється в заниженні самооцінки під дією негативних уявлень суспільства про хворобу і здатна призвести до появи в героїні комплексу неповноцінності.

Висновки. Отже, формування інклюзивної культури України, що активізувалося впродовж кількох останніх років, передбачає не лише фізичне удоступнення для людей із особливими потребами різноманітних закладів інфраструктури, адаптацію фестивального, музейного, виставкового, театрального, бібліотечного та інших просторів до їхніх можливостей, але й творення мистецького продукту певної тематики Ці твори мають бути адресовані найширшій глядацькій, читацькій аудиторіям задля усвідомленого прийняття представників потенційно вразливих категорій, розвіювання негативних стереотипів щодо них, вироблення шляхів порозуміння в соціумі. Проблема інакшості літературних персонажів – важливий чинник формування і поширення інклюзивної культури. Повість «Птахи завжди повертаються» О. Сайко, що вербалізує проблему ставлення суспільства до людей із розладами психічного здоров'я, демонструє важливість підтримки особистого різноманіття, прийняття та поваги до відмінностей у проявах власної індивідуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В Україні близько 10 мільйонів людей мають ризик психічних розладів – ВООЗ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3904969-v-ukraini-blizko-10-miljoniv-ludej-maut-rizik-psihicnih-rozladiv-vooz.html>
2. Герасимчук С. Алгоритм хвороби (каліцтва) у давньоукраїнській літературі. *Літературознавчі студії* / за ред. П. Білоуса. Житомир : ЖДУ, 2010. Вип. 3. С. 93–100.
3. Горбач Н. Художня рецепція феномену інакшості як підґрунтя інклюзії (за повістю Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая»). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету*. 2023. Вип. 65. Т. 1. С. 148–153.
4. Ігначенко І. Народна медицина. URL: <https://honchar.org.ua/blog/narodna-medycyna-i173>
5. Назарук В. Оксана Сайко: «Творчість – це уже відхилення від норми». URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/oksanasyko-tvorchist-tse-uzhe-vidkhilennya-vid-normi>
6. Петришина У. Повість О. Сайко «До сивих гір» як засіб інклюзивного виховання. *Українська література в просторі культури і цивілізації* : збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених / відповід. ред. Н. Горбач; ред.-упоряд. В. Ніколаєнко. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 92–94.
7. Сайко О. Птахи завжди повертаються : повість. Київ : Академія, 2017. 128 с.
8. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
9. Чибор І. Народні уявлення про хвороби крізь призму фразеології української та польської мов. *Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej*. 2017. № 52. С. 46–75.
10. Шарова Т., Бодик О. Соціалізація людей з особливими потребами в суспільстві крізь призму європейських цінностей (на матеріалі творчості О. Сайко «До сивих гір»). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 56. Т. 3. С. 141–149.
11. Gupta K., Anand R. From Representation to Re-Presentation: A Study of Disability in Literature and Cinema. *International Journal of Innovation and Multidisciplinary Research*. 2022. Vol. 1, Is.1. P. 89–96.
12. Retief M., Letsosa R. Models of disability: a brief overview. *HTS Theologiese Studies / Theological Studies*. 2018. № 74 (1). URL: <https://hts.org.za/index.php/hts/article/view/4738/10985>

REFERENCES

1. V Ukraine blyzko 10 milioniv luidei maiut ryzyk psykhychnykh rozladiv – VOOZ (2024) [In Ukraine, about 10 million people are exposed to the risk of mental disorders – WHO]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3904969-v-ukraini-blizko-10-miljoniv-ludej-maut-rizik-psihicnih-rozladiv-vooz.html> [In Ukrainian].
2. Herasymchuk S. (2010) Alehoriia khvoroby (kalitstva) u davnoukraiinskii literaturi [Allegory of illness (mutilation) in ancient Ukrainian literature]. *Literaturoznavchi studii / za red. P. Bilousa. Zhytomyr : ZHDU, Vyp. 3. 93–100.* [In Ukrainian].
3. Horbach N. (2023) Khudozhnia retseptsiia fenomenu inakshosti yak pidgruntia inklyuzii (za povistiu D. Matiash «Marta z vulytsi Sviatoho Mykolaia») [The Artistic Reception of the Phenomenon of Otherness as a Basis for Inclusion (Based

on the Novel «Martha from St. Nicholas Street» by D. Matiyash)]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk : mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Vyp. 65. T. 1. 148–153. [In Ukrainian].

4. Ihnatenko I. (2021) Narodna medytsyna [Traditional medicine]. URL: <https://honchar.org.ua/blog/narodna-medytsyna-i173> [In Ukrainian].

5. Nazaruk V. (2017) Oksana Saiko: «Tvorchist – tse uzhe vidkhylennia vid normy» [Oksana Sayko: «Creativity is already a deviation from the norm»]. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/oksana-sayko-tvorchist-tse-uzhe-vidkhilennya-vid-normi> [In Ukrainian].

6. Petryshyna U. (2023) Povist O. Saiko «Do syvykh hir» yak zasib inkliuzyvnoho vykhovannia [O. Sayko's story «To the Gray Mountains» as a means of inclusive education]. Ukrayinska literatura v prostori kultury i tsyvilizatsii : zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh / vidpovid. red. N. Horbach; red.-uporyad. V. Nikolayenko. Zaporizhzhya : Zaporizkyy natsionalnyi universytet. 92–94. [In Ukrainian].

7. Sayko O. (2017) Ptakhy zavzhdy povertaiutsia : povist [Birds always come back : story]. Kyiv : Akademiia. 128 s. [In Ukrainian].

8. Salamanska deklaratsiia pro pryntsyipy, polityku ta praktychnu diialnist u haluzi osvity osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy ta Ramky dii shchodo osvity osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy (1994). [The Salamanca Declaration on Principles, Policies and Practices in the Field of Education for Persons with Special Educational Needs and the Framework for Action on Education for Persons with Special Educational Needs]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text [In Ukrainian].

9. Chybor I. (2017) Narodni uivlennia pro khvoroby kriz pryzmu frazeolohii ukrainskoi ta polskoi mov [Folk perceptions of disease through the prism of Ukrainian and Polish phraseology]. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 52. 46–75. [In Ukrainian].

10. Sharova T., Bodyk O. (2022) Sotsializatsiia liudey z osoblyvymy potrebamy v suspilstvi kriz pryzmu yevropeiskykh tsinnosti (na materialii tvorchosti O. Sayko «Do syvykh hir») [Socialization of People with Special Needs in Society through the Prism of European Values (Based on the Material of O. Saiko's Novella «To the Gray Mountains»)]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Drohobych : Vydavnychiy dim «Helvetyka». Vyp. 56. T. 3. 141–149. [In Ukrainian].

11. Gupta K., Anand R. (2022) From Representation to Re-Presentation: A Study of Disability in Literature and Cinema. International Journal of Innovation and Multidisciplinary Research. Vol. 1, Is.1. 89–96.

12. Retief M., Letsosa R. (2018.) Models of disability: a brief overview. HTS Teologiese Studies / Theological Studies. 74 (1). URL: <https://hts.org.za/index.php/hts/article/view/4738/10985>